

Colonia Iulia Urbs Triumphalis

Tarraco

Xavier DUPRÉ RAVENTÓS
Editor

Textos

Géza ALFÖLDY, Xavier AQUILUÉ ABADÍAS,
Xavier DUPRÉ RAVENTÓS, Simon KEAY, Eva M. KOPPEL,
Josep M. MACIAS SOLÉ, Jaume MASSÓ CARBALLIDO,
Josep A. REMOLÀ VALLVERDÚ, Francesc TARRATS BOU

forum 12

Temes d'història i d'arqueologia tarragonines

© copyright 2004 «L'ERMA» di BRETSCHNEIDER
© D'aquesta edició: Museu Nacional Arqueològic de Tarragona
Dels textos i de les fotografies: autors corresponents

Coordinació editorial: Pilar Sada
Traducció: Arantxa Tèvar Beunza
Disseny de la portada: Marc Valls
Impressió: «L'ERMA» di BRETSCHNEIDER

Aquesta obra ha estat publicada gràcies al patrocini de Repsol YPF

Correspondència i intercanvis: Museu Nacional Arqueològic de Tarragona
Av. Ramón y Cajal, 82
43005 Tarragona
Tel. 977 25 15 15
Fax 977 25 22 86
E-mail: mnat@mnat.cat

ISSN: 1887-1704
ISBN: 978-84-932587-8-8
Dipòsit legal: T- 1901-2006

ÍNDEX

Presentació, Andreu PUÑET BALSEBRE	V
Introducció a l'edició catalana, Xavier DUPRÉ RAVENTÓS	VII
Introducció	1
1. Introducció històrica, Géza ALFÖLDY	7
2. Història de la investigació, Jaume MASSÓ CARBALLIDO	15
3. Topografia i evolució urbana, Josep M. MACIAS SOLÉ i Josep A. REMOLÀ VALLVERDÚ	27
4. Arquitectura oficial, Xavier AQUILUÉ ABADÍAS	41
5. Edificis d'espectacle, Xavier DUPRÉ RAVENTÓS	55
6. Arquitectura domèstica, Josep M. MACIAS SOLÉ	73
7. Arquitectura funerària, Josep A. REMOLÀ VALLVERDÚ	83
8. El territori, Simon J. KEAY	97
9. L'escultura, Eva M. KOPPEL	111
10. Museus i col·leccions, Francesc TARRATS BOU	123
11. Bibliografia	141

Fig. 47. Restes de la basílica visigoda (segle VI) en el moment de trobar-la (1953) (Foto: S. Ventura/Arxiu MNAT).

6. Arquitectura domèstica

JOSEP MARIA MACIAS SOLÉ
Institut Català d'Arqueologia Clàssica

Malgrat la riquesa patrimonial de Tarragona i les nombroses excavacions que s'han dut a terme, l'arquitectura domèstica de Tàrraco representa un dels camps d'investigació arqueològica menys desenvolupats. Hi ha una clara desproporció entre el passat històric i el coneixement arqueològic dels espais urbans que van acollir el desenvolupament de la vida quotidiana. Els diversos eixamplaments urbanístics contemporanis duts a terme on hi havia la ciutat romana, les dificultats de conservació derivades dels materials arquitectònics usats en l'arquitectura domèstica clàssica i els processos d'erosió propis d'una ciutat establerta sobre un turó, són els factors que han propiciat aquesta desigualtat. Aquesta situació ha fet que encara no disposem de cap unitat domèstica —*domus*, *insula*— documentada íntegrament, per la qual cosa les anàlisis tipològiques o la identificació de prototips resulten inviables. Així mateix, l'extensió de la ciutat romana i l'absència de referents estratigràfics prou il·lustratius i representatius dificulten la definició de les característiques i dels processos evolutius dels patrons arquitectònics i de les tècniques constructives o decoratives.¹ També cal considerar el fet que l'arquitectura domèstica no pot deslligar-se de la problemàtica històrica i arqueològica global, en el sentit que va ser reflex i conseqüència de l'evolució històrica, social i tecnològica de la societat romana aplicada al cas urbà que ens concerneix.

Aquestes circumstàncies adverses converteixen aquestes línies en una primera aproximació a l'arquitectura domèstica de Tàrraco i no en una anàlisi global fruit d'una dilatada tradició científica. Per tal de comprendre-ho millor, plantegem aquesta aportació com una relació dels trets més característics de l'arquitectura domèstica de Tàrraco, ordenada cronològicament i de forma similar al capítol dedicat a la topografia i l'evolució urbana (*v. supra*).

Fins fa uns anys, el principal referent de l'arquitectura privada de Tàrraco era la porció d'*insula* excavada per Serra i Vilaró entorn de la basílica forense, en la qual es van identificar una sèrie de *tabernae* presumptament associades a habitatges (SERRA 1932; BALIL 1973). Posteriorment, el desenvolupament de l'arqueologia tarragonina i les actuacions en parcel·les de la ciutat no afectades per l'eixamplament urbanístic del segle XIX han proporcionat nombroses dades aïllades de la ciutat intramurs sense que puguem conèixer la totalitat d'una *insula* urbana a causa de les reduïdes dimensions de les intervencions. Així mateix, l'expansió de la ciutat durant els anys noranta del segle XX ha afectat els antics *suburbia* de Tàrraco, i ha comportat excavacions més extenses que han permès localitzar parcialment nombroses *domus* extramurs (ARBELOA 1986-87; ADSERIAS *et al.* 1993 i 2000a).

La implantació de la ciutat romana sobre l'assentament ibèric al llarg del segle II aC es constata en la superposició estratigràfica, en la definició d'un nou traçat viari i en l'adopció de noves tècniques constructives derivades, principalment, de l'ús del morter de calç. Un altre fet significatiu, relacionat amb la transformació econòmica del primitiu nucli ibèric, és la inutilització de nombroses sitges d'emmagatzemament de gra, característiques de l'assentament preromà i concentrades al voltant del promontori sud-oest de la ciutat. Aquesta transformació urbanística reflecteix com el poblat ibèric, amb les seves estructures d'aprovisionament de cereals, va desaparèixer sota l'hàbitat romà i, en alguns casos, s'aprecia una substitució de l'activitat econòmica, tal com indica l'existència de *dolia* i de dipòsits d'ús vinícola. Va ser un procés que es va desenvolupar, bàsicament, al sud de la zona posteriorment ocupada pel recinte forense altimperial i va abraçar una àrea aproximada de 2-2,5 ha, en la qual l'urbanisme romà es va materialitzar a partir d'un hàbitat ibèric previ i va establir un model viari encara desconegut que es va implantar de forma organitzada i progressiva (MIRÓ 1988; ADSERIAS *et al.* 1993; ASENSIO *et al.* 2000).

L'eixamplament urbanístic de finals del segle II aC va definir les principals característiques topogràfiques i higièniques de l'arquitectura domèstica de Tàrraco a la zona intramurs. Els escassos indicis documentats reflecteixen un clar procés d'assimilació de patrons constructius i decoratius d'origen italià, fet contemporani a la transformació de la veïna *neapolis* emporitana, molt més prolífica en evidències arqueològiques (SANTOS 1991).

Va ser una transformació global vinculada a l'ampliació del perímetre urbà de la ciutat i al traçat d'una xarxa viària i de sanejament que no es va cenyir, exclusivament, al col·lector de residus que transcorria, aproximadament, pel centre de la nova ciutat (MACIAS 2000a; DÍAZ/PUCHE 2001). Diverses troballes puntuals mostren com el procés de construcció de les *insulae* va estar relacionat amb la pavimentació dels carrers i el soterrament d'una extensa xarxa de clavegueres d'evacuació dels residus urbans. L'exemple més clar ens el proporciona l'excavació realitzada al solar núm. 12-14 del carrer de Fortuny, on trobem una primera edificació amb conduccions inferiors fetes amb segments d'àmfores itàliques i púniques reutilitzades que, quan transiten per sota del carrer, es converteixen en estretes rases excavades a la roca i cobertes de lloses. Les parets del perímetre de l'illa, de carreu irregular unit amb morter, constituïrien els sòcols de presumptes alçats fets de tàpia (MACIAS 2000a). En aquest mateix període hem d'incloure la construcció d'una casa amb atri porticat i *impluvium* documentada al solar del carrer del Governador González núm. 7 i carrer de la Unió núm. 9-15, que encara roman inèdita (BERMÚDEZ 1993).

Encara que no disposem d'evidències estratigràfiques feaents, podem ubicar en aquesta fase històrica els primers exemples de pavimentació musiva d'època tardorepublicana. Es tracta de paviments² d'*opus signinum* amb reticulat de rombes format per línies entrelaçades de tesselles blanques. D'aquest tipus en coneixem dos exemplars, un de situat al carrer del Governador González núm. 17 (NAVARRO 1979) i un altre, al carrer del Gasòmetre núm. 36. Aquest últim és força important, ja que forma part d'estructures d'hàbitat destruïdes per la construcció del criptopòrtic perimetral del recinte forense durant el segle I dC (DÍAZ/MACIAS 2000, fig. 1).

No disposem de nombroses dades pel que fa a l'abastament d'aigua potable durant aquest període de la vida de la ciutat. Sobre aquest aspecte cal esmentar la cisterna d'obra de forma el·líptica conservada sota la basílica forense (SERRA 1932, fig. 24-f i 32). Aquesta cisterna correspon a un prototip de dipòsit característic de la zo-

na geogràfica d'influència púnica, que abunda en la veïna *neapolis* emporitana i en menor quantia a l'Empúries republicana (BURÉS 1998, 55-102). L'ús de cisternes devia ser una solució comuna en aquesta època, atès que els aqüeductes de Tàrraco daten d'aproximadament el segle I dC.

L'evolució i la transformació arquitectònica de les *insulae* va constituir una dinàmica constant al llarg de la història de la ciutat, tal com es dedueix de la superposició de mosaics detectada al solar núm. 17 del carrer del Governador González (NAVARRO 1979) i de les intenses reformes a la zona intramurs (BERMÚDEZ 1993; MACIAS 2000a). En aquest solar es van produir durant el segle I dC una sèrie de canvis de la planta interior consistents en la modificació funcional de l'edifici implantant una activitat artesanal que podem detectar a través de dipòsits amb revestiment hidràulic i d'habitacions amb *dolia*. A la part posterior hi trobem una zona d'hàbitat identificada per una pavimentació d'*opus signinum*, decorada amb tesselles blanques que formen una retícula de quadrats amb creu al centre, en l'*insula* del carrer de Fortuny (MACIAS 2000a, fig. 2). Aquests canvis indiquen una intensa activitat productiva en la part adjacent al carrer romà, que també va ser objecte d'una intensa transformació consistent en la construcció d'una claveguera central de parets d'obra i en una nova pavimentació del carrer a base d'un enllosat de grans dimensions. Les característiques tècniques d'aquesta reforma viària no difereixen de les del *decumanus* documentat al costat de la basílica forense (SERRA 1932, fig. 26). Així mateix, la reforma dels murs de compartimentació de l'*insula* mostren l'ús de l'*opus caementicium*, tècnica també documentada en les *tabernae* pròximes al recinte forense.

La façana meridional de l'*insula* excavada per Serra i Vilaró ens mostra una sèrie de *tabernae* integrades a l'edifici, però aquestes dades no ens permeten definir si l'habitatge es trobava a la part posterior o bé en un segon pis. En aquest cas, es tracta d'estances de grans dimensions amb un carreu central i d'altres d'encastats als murs que defineixen la base de les bigues de suport del pis superior.

La presència de locals comercials al voltant del Fòrum, com a conseqüència de l'activitat comercial d'aquesta part de la ciutat, es constata també al peu de la plaça forense (MACIAS 2000a; DÍAZ/MACIAS 2000). El nou Fòrum altimperial va requerir, a causa del pendent orogràfic, aportacions de terraplè i estructures de contenció. Al límit meridional es va haver de construir un criptopòrtic que alhora va constituir el límit nord d'una plaça comercial adjacent i el fons d'una sèrie de locals relacionats amb activitats comercials, si ens atenim a la presència d'encaixos a la roca, conduccions de desguàs i *dolia*. Es tracta d'un cas més que reflecteix la relació urbana entre Fòrum i recintes comercials i que, com a solució urbana, es resol amb la juxtaposició del criptopòrtic perimetral i de les *tabernae* exteriors obertes als carrers del voltant (fig. 48). En el cas de Tàrraco, es defineix una plaça d'activitat comercial i/o artesanal que inutilitza estructures d'habitatge anteriors.

Totes aquestes dades ens indiquen, per al segle I dC, una sèrie d'importants reformes en les *insulae* pròximes al Fòrum, que exemplifiquen una intensa transformació urbana privada que ha d'associar-se a la monumentalització de la part baixa de la ciutat: ampliació del Fòrum republicà, construcció del Teatre, presència de recintes termals de caràcter públic, etc.

A la perifèria sud-oest de la ciutat es va produir una intensa ocupació urbana a partir de l'etapa augustal i a causa del desenvolupament urbà i econòmic, que va articular-se reorganitzant la retícula viària extramurs i els nous accessos a la ciutat.

Fig. 48. Vista superior de les *tabernae* meridionals del recinte forense (Foto: Arxiu Codex).

A diferència de la zona intramurs, la nova organització viària no disposava d'una parcel·lació ortogonal rígida, i els escassos exemples coneguts demostren una ocupació domèstica articulada mitjançant àmplies *domus*, que reflecteixen un ús del sòl urbà menys restringit.

Les excavacions realitzades al solar núm. 9 del carrer de l'Alguer mostren aquest fenomen d'ocupació a partir de la construcció d'una *domus* extramurs augustal que, després d'algunes modificacions, va tenir el seu màxim apogeu en el període antoni (fig. 49-50). El resultat final és una casa disposada al voltant d'un pati porticat de planta irregular i amb una font a l'interior. S'han documentat dues habitacions connectades al porticat amb una pavimentació mixta de marbre i *opus signinum* i un motiu central d'*opus sectile*. El paviment d'ambdues habitacions —*signinum* en forma d'U al voltant de la decoració marmòria— ens indica la presència de *triclinia* amb una rica decoració parietal (MACIAS/PUCHE 1997). Destaca en especial el programa decoratiu recuperat en un dels triclinis: un *opus sectile* de 4 m² en el qual predominen els motius circulars que emmarquen figures geomètriques i florals a partir de la juxtaposició de plaques marmòries locals i d'importació. Les parets estaven protegides per sòcols marmoris que delimitaven una decoració pictòrica superior menys conservada. Un altre exemple de *domus* suburbana del segle II dC es troba als voltants del suburbi portuari de la ciutat (ADSERIAS *et al.* 2000a) i, com en el cas anterior,

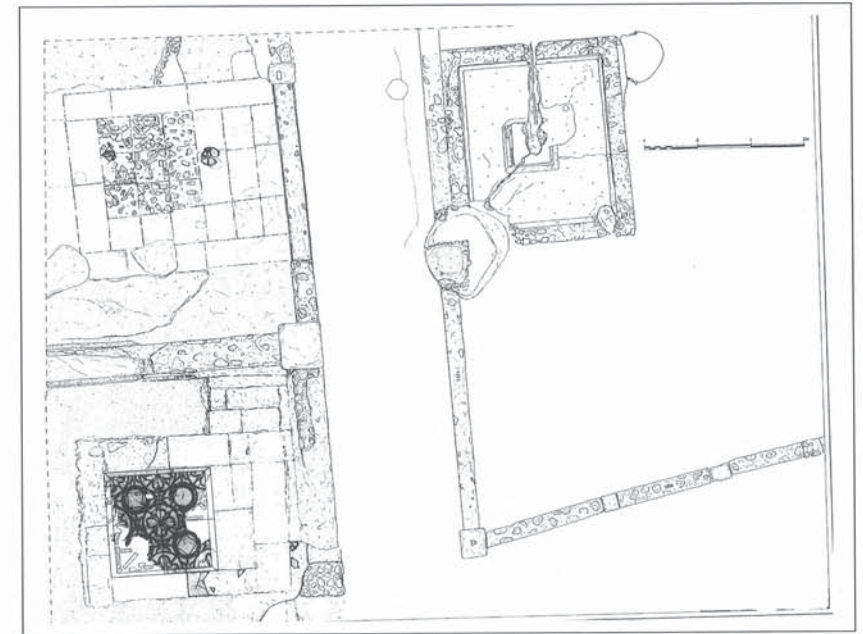

Fig. 49. Planta de la *domus* del carrer d'Alguer (Foto: Arxiu Codex).

Fig. 50. Detall de motiu en *opus sectile* (Foto: Arxiu Codex).

se'n té un coneixement arqueològic parcial. En destaca un corredor amb decoració parietal de temàtica cinegètica que dona accés a un triclini de grans dimensions, darrere del qual es va trobar un larari decorat també amb pintures murals (fig. 51; lám. Va).

Aquestes poques dades, així com la cronologia d'algunes repavimentacions musives (NAVARRO 1979), poden indicar, hipotèticament, l'existència d'un procés d'embelliment i engrandiment de les estructures domèstiques durant el segle II (lám. Vb i VI). Es tracta d'un fenomen que, sens dubte, va tenir un procés paral·lel en les reformes i ampliacions de nombroses vil·les del *territorium* de Tàrraco (MACIAS 2001) i que ha de considerar-se una conseqüència de l'apogeu econòmic de la ciutat i de la seva àrea d'influència durant aquesta centúria (ALFÓLDY 1991).

Més rica és la documentació de què disposem sobre l'antiguitat tardana (vid. una reflexió global a MACIAS 1999, 298-318). L'abandonament de la xarxa de clavegueres d'eliminació dels residus urbans (DUPRÉ/REMOLÀ 2002), l'ús de tècniques constructives caracteritzades per la reutilització de materials arquitectònics i la inutilització de grans recintes públics en benefici de noves àrees residencials són els processos bàsics que ens indiquen la finalització del model urbanístic de ciutat altimperial.

A partir del segle IV documentem l'abandonament de la infraestructura de sanejament i del Fòrum de la Colònia i la construcció de nous barris residencials a la zona portuària amb criteris urbans diferents (ADSERIAS *et al.* 2000a). No és un canvi estrictament de caire arquitectònic o urbanístic: per primera vegada trobem coexistència, que també es posa de manifest als assentaments rurals (MACIAS *et al.* 1999), entre la zona d'hàbitat urbà i la de deposició funerària. Tot i que es va mantenir la prohibició d'enterrar dins el recinte murallat, a excepció —a partir del segle VI— de casos associats a centres de culte cristians, observem un fenomen de convivència física entre

Fig. 51. Larari de la *domus* portuària del segle II (ADSERIAS *et al.* 2000a) (Foto: Arxiu Codex).

les *domus* suburbanes i els mausoleus funeraris. Aquests dos recintes són pròxims i estan ordenats per les vies en ús (GURT/MACIAS 2002).

La gran transformació urbana es va produir al segle V amb l'ocupació residencial dels grans edificis públics de la ciutat: la seu del *concilium provinciae*, el Circ i les termes públiques de la zona portuària (fig. 52). Aquest procés es caracteritza per un ordenament urbanístic condicionat per la presència de les estructures altimperials reutilitzades i per la definició de recintes domèstics de dimensions més reduïdes, en la majoria dels casos, d'un sol pis d'alçada.

Des del punt de vista tècnic, destaca la reutilització de materials constructius i la proliferació de l'argila com a element d'unió, alhora que disminueix l'ús de les teules com a material de cobriment i del morter en les pavimentacions. S'observa també la construcció de dipòsits i cisternes d'aigua. Aquest fet ens indica la inutilització de la xarxa d'aprovisionament d'aigua, abans garantida pels dos aqüeductes de la ciutat, i el retorn a un model d'autoabastament característic de l'etapa republicana.

La zona portuària és l'espai on s'han documentat els millors exemples d'arquitectura domèstica, amb *domus* de grans dimensions que incorporen recintes termals privats (ADSERIAS *et al.* 2000a; LÓPEZ 2000). Aquest és un aspecte que cal destacar de l'arquitectura domèstica de l'antiguitat tardana a Tàrraco. La incorporació de conjunts termals a les *domus* suburbanes representa la continuïtat cultural d'una pràctica (fig. 53) que també es va conservar en l'arquitectura rural tardoantiga i que, a l'escenari de Tàrraco, pot interpretar-se com una resposta privada a la desaparició de les termes públiques (DÍAZ *et al.* 2000b).

Tots aquests canvis reflecteixen la privatització d'alguns serveis públics antics —termes, subministrament d'aigua potable i eliminació de residus— i, especialment, una vitalitat urbana menor. En conseqüència, un retrocés tecnològic i una desigual-

Fig. 52. Mur de compartimentació domèstica de les termes públiques (Foto: Arxiu Codex).

tat en l'entitat constructiva de la nova arquitectura domèstica originats per un empobriment progressiu i desequilibrat de la societat tarragonina. D'aquesta manera trobem —sobretot a la zona alta de la ciutat— estructures residencials construïdes a base de murs de pedra irregular i argila, pavimentacions de terra i pous cecs o abocadors que cronològicament conviuen amb altres edificacions aixecades amb carreus reciclats o murs de maçoneria amb morters i paviments d'*opus signinum*. Aquests

Fig. 53. Termes privades de la *domus* portuària de l'època tardana (ADSERIAS *et al.* 2000a) (Foto: Arxiu Codex).

últims casos es troben fonamentalment en àmbits de poder polític o religiós i en l'arquitectura domèstica de la zona portuària.

Notes

¹ Sobre aquest aspecte cal destacar especialment, com a font de reconstrucció de la topografia urbana i l'arquitectura domèstica, l'estudi dels mosaics, que en el cas de Tàrraco necessita una actualització a partir de les nombroses troballes que hi ha hagut després de l'última revisió duta a terme (NAVARRO 1979).

² Més un altre exemple sense cap motiu decoratiu, al solar núm. 52 del carrer de la Unió, amb una datació més precisa (AQUILUÉ/DUPRÉ 1986).